حکومەتی هەرێمی کوردستان – عێراق

وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی

زانکۆی سلێمانی

کۆلێژی زمان

ڕێچکەکانی گوتاری ڕەخنەی شیعریی لە ئەدەبی کوردیدا
(کرمانجی خواروو ١٩٢٠ - ١٩٧٠)

نامەیەکە

ئاسۆ عومەر مستەفا

پێشکەشی کۆلێژی زمانی زانکۆی سلێمانی کردووە، وەک بەشێک لە پێداویستییەکانی بەدەستهێنانی بڕوانامەی دکتۆرا لە ئەدەبی کوردیدا

سەرپەرشت:

پرۆفیسۆر: د. دڵشاد عەلی محەمەد

٢٠١٩ی زاینی ٢٧١٩ ی کوردیی

ئەم نامەیە بە سەرپەرشتیی و چاودێریی من بە ناونیشانی: ڕێچکەکانی گوتاری ڕەخنەی شیعریی لە ئەدەبی کوردیدا (کرمانجی خواروو ١٩٢٠ - ١٩٧٠)، لەلایەن خوێندکار (ئاسۆ عومەر مستەفا) لە زانکۆی سلێمانی ئامادەکراوە و بەشێکە لە پێداویستییەکانی بەدەستهێنانی پلەی دکتۆرا لە ئەدەبی کوردیدا.

ناو: پ.د. دڵشاد عەلی محەمەد

ڕۆژ: ١٢/ ١١ / ٢٠١٩

بەپێی ئەو پێشنیازە ئەم نامەیە پێشکەش بە لیژنەی هەڵسەنگاندن دەکەم.

ناو: پ.ی.د. کاروان عومەر قادر

سەرۆکی بەشی کوردیی

ڕۆژ: / / ٢٠١٩

ئێمە ئەندامانی لیژنەی گفتوگۆ ئەم نامەیەمان بە ناونیشانی: ڕێچکەکانی گوتاری ڕەخنەی شیعریی لە ئەدەبی کوردیدا (کرمانجی خواروو ١٩٢٠ - ١٩٧٠) خوێندەوە و لەگەڵ خوێندکار (ئاسۆ عومەر مستەفا)دا گفتوگۆمان لە بارەی ناوەڕۆک و لایەنەکانی تری کرد و بڕیارماندا، کە شایانی ئەوەیە بە پلەی ( ) بڕوانامەی دکتۆرای لە ئەدەبی کوردییدا پێبدرێت.

ناو: پ.د.فازیل مەجید مەحمود
سەرۆکی لیژنە
ڕۆژ: ٢٠١٩/١٢/٢٤

ناو: پ.ی.د. قومری سەعید عەزیز
ئەندام
ڕۆژ: ٢٠١٩/١٢/٢٤

ناو: پ.ی.د. حەمەنوری عومەر کاکی
ئەندام
ڕۆژ: ٢٠١٩/١٢/٢٤

ناو: پ.ی.د. سامان عیزەدین سەعدون
ئەندام
ڕۆژ: ٢٠١٩/١٢/٢٤

ناو: پ.ی.د. سەرکەوت عومەر ئیبراهیم
ئەندام
ڕۆژ: ٢٠١٩/١٢/٢٤

ناو:پ.د. دڵشاد عەلی محەمەد
ئەندام و سەرپەرشت
ڕۆژ: ٢٠١٩/١٢/٢٤

لەلایەن ئەنجومەنی کۆلێجی زمانەوە پەسەندکرا.

ناو: پ.د.عەبدلقادر حەمەئەمین محەمەد
ڕاگری کۆلێژی زمان
ڕۆژ: / /

پێشکەشە:

بە دوو ئەستێرەی گەشی ئاسمانی ئەدەبی کوردیی:

پ.د. مارف خەزنەدار

و

پ.د. عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ

سوپاسنامە

سوپاس و پێزانینم بۆ:

- مامۆستای ئازیز و خۆشەویستم (پ.د. دڵشاد عەلی محەمەد)، کە سەرپەرشتیی نامەکەی کردم و بە سەرنج و تێبینییەکانی نامەکەیان دەوڵەمەند کرد.
- سەرۆکایەتی بەشی زمانی کوردی، بەتایبەتی بەڕێز (پ.ی.د. کاروان عومەر قادر)
- مامۆستا (ڕەفیق ساڵح) و سەرجەم کارمەندانی بنکەی ژین.
- فەرمانبەرانی یەکەی خوێندنی باڵای کۆلێژی زمان/ زانکۆی سلێمانی
- بەڕێزان (د. نەوشیروان محەمەد ئەحمەد) و (م. کاروان جومعە ڕەحیم)
- فەرمانبەرانی کتێبخانەی گشتی سلێمانی، کتێبخانەی گشتی چەمچەماڵ، کتێبخانەی ناوەندیی زانکۆی چەرموو و کتێبخانەی کۆلێژی زمانی زانکۆی سلێمانی.

ناوەرۆک

لاپەڕە	ناونیشان
١	**پێشەکی**
٥	**بەشی یەکەم: ڕێچکەکانی گوتاری ڕەخنەی شیعریی لە ئەدەبی جیهانیدا**
٦	تەوەری یەکەم: ڕێچکەی گوتاری ڕەخنەی ئیستاتیکی
٦	١-١-١/ ئیستاتیکا
١٤	١-١-٢/ چەمکی جوانی
٢١	١-١-٣/ مێژووی ئیستاتیکا
٣٣	١-١-٤/ مێژووی ئیستاتیکای ئەدەبی عەرەبی ئیسلامی
٤٥	تەوەری دووەم: ڕێچکەی گوتاری ڕەخنەی واقعی
٤٥	١-٢-١/ چەمکی واقعی
٤٩	١-٢-٢/ ڕێبازی ڕیالیزم
٥٧	١-٢-٢-١/ ڕیالیزمی فۆتۆگرافی
٥٨	١-٢-٢-٢/ ڕیالیزمی ڕەخنەیی
٦٠	١-٢-٢-٣/ ڕیالیزمی سۆشیالیستی
٦٤	١-٢-٣/ مێژووی واقعی
٧٣	**بەشی دووەم: گوتاری ڕەخنەی ئیستاتیکی لە ئەدەبی کوردیدا**
٧٤	تەوەری یەکەم: ڕەهەندی زمانی شیعریی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا
١١٩	تەوەری دووەم: ڕەهەندی ئاوازی شیعریی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا
١٦٥	تەوەری سێیەم: هونەرەکانی ڕەوانبێژی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا
١٨٧	**بەشی سێیەم: گوتاری ڕەخنەی واقعی لە ئەدەبی کوردیدا**
١٨٨	تەوەری یەکەم: ڕەهەندی نەتەوەیی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا
٢١٥	تەوەری دووەم: ڕەهەندی نێونەتەوەیی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا
٢٣٢	تەوەری سێیەم: ڕەهەندی کۆمەڵایەتی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا
٢٧٦	ئەنجامەکان
٢٧٩	سەرچاوەکان
٢٨٩	الملخص
٢٩١	Abstract

پێشەکی

ڕەخنەی ئەدەبی یەکێکە لە لایەنە سەرەکییەکانی ئەدەب و شاڕێگەی بەرەو پێشچوونی ئەدەبە، لە ئەدەبی کوردیدا ڕەخنەی ئەدەبی گرنگی و ڕۆڵی خۆی هەبووە لە بەرەو پێش بردنی ئەدەبی کوردی و بەگشتی هۆیەک بووە بۆ هۆشیارکردنەوەی شاعیران و نووسەران بە مەبەستی بەرەو پێشبردنی دەقەکانیان، لەبەرئەوەی شیعر کاریگەرترین هونەری ئەدەبی بووە بەدرێژایی مێژوو، هەربۆیە زۆرترین گوتارە ڕەخنەییەکانی سەرەتای دەسپێکردنی ڕەخنەی کوردیش دەربارەی شیعر و بنەما و تایبەتمەندیی و ڕۆڵ و ئامانجی شیعر بووە.

<u>ناونیشانی توێژینەوەکە:</u>

ڕێچکەکانی گوتاری ڕەخنەی شیعریی لە ئەدەبی کوردیدا (کرمانجی خواروو ١٩٢٠ - ١٩٧٠)یە، هەوڵدەدات گوتارە ڕەخنەییەکانی ئەو ماوەیە بەپێی ناوەرۆکیان جیابکاتەوە و پاشان بەوردی ڕاڤەیان بکات و تیشکیان بخاتەسەر و لێیان بکۆڵێتەوە.

<u>گرنگی توێژینەوەکە:</u>

توێژینەوەکەمان گرنگی تایبەتی خۆی هەیە ، چونکە گوتارە ڕەخنەییەکانی سەرەتای دەستپێکردنی ڕەخنەی ئەدەبی کوردی دەخاتە بەر باس و لێکۆڵینەوە، هەروەها یەکەمین توێژینەوەیە بەوردی و بەپێی دوو ڕێبازی گرنگی ڕەخنەیی کە بریتین لە (ڕێبازی ئیستاتیکی و ڕێبازی واقعی) گوتارە ڕەخنەییەکانی شیعر لە ماوەی دیاریکراو هەڵبسەنگێنێ و شیبکاتەوە. هەروەها گرنگی ئەو گوتارە ڕەخنەییانە و ڕۆڵیان لە بەرەو پێشچوونی شیعر و ڕەخنەی شیعریی دەخاتەڕوو. هەروەها دەبێتە سەرچاوەیەکی سەرەکی بۆ توێژەرانی دوای خۆی دەربارەی ڕەخنەی ئەدەبی کوردی، بەتایبەتی ڕەخنەی شیعر.

<u>هۆی هەڵبژاردنی توێژینەوەکە:</u>

هۆی هەڵبژاردنی توێژینەوەکە گرنگی و هەستیاری گوتارە ڕەخنەییەکانی قۆناغەکەیە، چونکە قۆناغی یەکەمی ڕەخنەی ئەدەبی پراکتیکی بناغەی ڕەخنەی ئەدەبیمانە و بەبێ تێگەیشتن و توێژینەوە لێی، مەحاڵە بتوانین لە ڕەخنەی ئەدەبی کوردی بەتایبەتی ڕەخنەی شیعر تێبگەین.

ئەو گیروگرفتانەی توێژینەوەکە چارەسەری دەکات:

توێژینەوەکە کەلێنێکی گەورەی لەبواری ڕەخنەی ئەدەبی کوردیدا پڕ کردووەتەوە و دەبێتە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ ئەو توێژینەوانەی کە لە دوای خۆی لەبواری ڕەخنەی ئەدەبی کوردیدا دەنووسرێن، چونکە ئەم قۆناغەی ئێمە توێژینەوەمان لەبارەوە کردووە دەستپێک و بناغەی ڕەخنەی ئەدەبی کوردییە و بەبێ تێگەیشتن لەم قۆناغە مەحاڵە بتوانرێت لە قۆناغەکانی دواتری ڕەخنەی ئەدەبی کوردی تێبگەین.

سنور و کەرەستەی توێژینەوەکە:

بەشێکی زۆری ئەو گوتار و بۆچوونە ڕەخنەییانە دەگرێتەوە کە لەنێوان ساڵانی (١٩٢٠ – ١٩٧٠) لە ڕۆژنامە و گۆڤار و کتێبە ئەدەبییەکاندا نووسراون، بەتایبەتی ئەو گوتارە ڕەخنەییانەی کە دەچنە خانەی ڕەخنەی پراکتیکییەوە، واتە ئەو گوتارە ڕەخنەییانەی باسی شیعریان کردووە، یاخود دەقێکی شیعرییان شیکردووەتەوە و گفتوگۆی بنەماکانیان کردووە.

ڕێبازی توێژینەوەکە:

میتۆدی وەسفی شیکارییە، بەپێی ئەم میتۆدە سەرەتا گوتارە ڕەخنەییەکانمان خستووەتەڕوو، پاشان شیکردنەوەمان بۆ کردوون و بیروڕای خۆمان دەربارەیان دەربڕیوە.

ناوەرۆکی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکەمان لە (٣) بەش پێکهاتووە:

بەشی یەکەم: (ڕێچکەکانی گوتاری ڕەخنەی شیعریی لە ئەدەبی جیهانیدا) لە دوو تەوەر پێکهاتووە، تەوەری یەکەمیان (ڕێچکەی گوتاری ڕەخنەی ئیستاتیکی) کەتێیدا باسی (ئیستاتیکا) کراوە و پێناسە و بنەما و تایبەتمەندییەکانی خراوەتەڕوو. (چەمکی جوانی) پێناسەی کراوە، ئەو بیروبۆچوونانە خراونەتەڕوو، کە دەربارەی جوانی گوتراون، هەروەها جوانی ئەدەبی و پێوەرەکانی جوانی لە دەقی ئەدەبیدا تیشکی خراوەتەسەر. (مێژووی ئیستاتیکا) مێژووی ئیستاتیکا هەر لە ئەفلاتوونەوە تا دەگاتە

سەردەمی نوێ خراونەتەڕوو (مێژووی ئیستاتیکای ئەدەبی عەرەبی ئیسلامی) باس لەو مێژووە کراوە، تیشک خراوەتەسەر بیروبۆچوونی نووسەرانی عەرەب دەربارەی جوانی و بنەماکانی جوانی لە شیعردا، لە تەوەری دووەمیشدا (ڕێچکەی گوتاری ڕەخنەی واقعی) باسی (چەمکی واقعی) کراوە و ئەم چەمکە خراوەتەڕوو، کە مەبەست لێی چییە و لە ئەدەبدا چۆن بەرجەستە دەکرێت. (ڕێبازی ڕیالیزم) باسی ڕێبازی ڕیالیزم و چۆنیەتی سەرهەڵدانی و هۆکارەکانی سەرهەڵدانی و تایبەتمەندییەکانی کراوە، هەروەها باسی ڕێچکەکانی ڕیالیزمی ڕەخنەیی و ڕیالیزمی سۆسیالیستی و ڕیالیزمی فۆتۆگرافی کراوە. (مێژووی واقعی) باسی ئەو نووسەرانە کراوە کە باسی گرنگی بەرجەستەکردنی واقعیان کردووە لە ئەدەبدا و ڕۆڵیان هەبووە لە سەرهەڵدان و گەشەسەندنی ڕێبازی ڕیالیزمدا.

بەشی دووەم: (ڕێچکەی گوتاری ڕەخنەی ئیستاتیکی لە ئەدەبی کوردیدا) لەم بەشەدا بەپێی بنەماکانی ڕەخنەی ئیستاتیکی باس لە گوتارە ڕەخنەییەکان کراوە و لە سێ تەوەر پێکهاتووە: تەوەری یەکەم (ڕەهەندی زمانی شیعریی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا) توێژینەوەی گوتاری ڕەخنەی شیعری کوردی لە ڕەهەندی زمانییەوە کراوە، چونکە لایەنی زمان لەو ماوەیەی ئێمە توێژینەوەکەمان تێیدا ئەنجام داوە یەکێکە لە بابەتە گەرم و گرنگەکانی ڕەخنەی شیعر، چونکە پاککردنەوەی زمانی شیعر لە وشەی بێگانە و بەکارهێنانی زمانی کوردی پەتی و گرنگیدان بە وشە و زاراوەی ڕەسەنی کوردی لەو بابەتانەن کە ڕەخنەگرانی کورد لەو ماوەیەدا جەختیان لەسەر کردووەتەوە و کردوویانەتە پێوەرێک بۆ ئیستاتیکای شیعری کوردی. تەوەری دووەم (ڕەهەندی ئاوازی شیعریی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا) مۆسیقا بەتایبەتی کێش و سەروا وەک بنەمایەکی سەرەکی لە گوتاری ڕەخنەی شیعری کوردیدا باسکراوە، نووسەران زۆر بەوردی قسەیان لەسەر کێش و سەروا وەک بنەمای سەرەکی پێکهێنەری مۆسیقای و شیعر و بەرجەستەکردنی ئیستاتیکا کردووە، چۆنیەتی بەکارهێنانی کێش و سەروا، پابەندبوون یان پابەندنەبوون یاخود چۆنیەتی بەکارهێنانی کێش و سەروا گفتوگۆیەکی زۆری لەسەر کراوە و لەم تەوەرەدا بەوردی خراوەتە بەر باس و توێژینەوە. تەوەری سێیەم (هونەرەکانی ڕەوانبێژی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا) لەم تەوەرەشدا گفتوگۆی ئەو گوتارانەی ڕەخنەی شیعریی کراوە، کە لە ڕوانگەی هونەرەکانی ڕەوانبێژییەوە لە دەقی شیعرییان توێژیوەتەوە، ئەگەرچی نووسەران کەمتر قسەیان لەم

بارەیەوە کردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وەک بنەمایەکی پێکهێنەری وێنەی شیعری و ئیستاتیکا باس کراوە و لەم تەوەرەدا خراونەتە بەر باس و توێژینەوە.

بەشی سێیەم (ڕێچکەی گوتاری ڕەخنەی واقعی لە ئەدەبی کوردیدا) لە سێ تەوەر پێکهاتووە، تەوەری یەکەمیان (ڕەهەندی نەتەوەیی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا) باس لەو گوتارە ڕەخنەییانە دەکات، کە لە گۆشەنیگای واقعیی نەتەوەییەوە گفتوگۆی شیعرییان کردووە، چونکە لەو ماوەیەدا زاڵترین دەنگ لە گوتارە ڕەخنەییەکاندا دەنگی (نەتەوەیی)یە. نووسەران ئەرک و پەیامی نەتەوەییان وەک بنەمای سەرەکی سەرکەوتنی دەق دادەنا و ستایشی ئەو نووسەرانەیان کردووە کە گرنگیان بەم لایەنە داوە و بە گوتارە ڕەخنەییەکانیان هانی نووسەرانیان دەدا بۆ بەرجەستەکردنی گیانی نەتەوەیی لە بەرهەمەکانیاندا. تەوەری دووەم (ڕەهەندی نێونەتەوەیی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا) توێژینەوەی ئەو گوتارە ڕەخنەییانە دەکات کە لە گۆشەنیگای واقعیی نێونەتەوەییەوە گفتوگۆی شیعرییان کردووە. نووسەرانی کورد هەوڵیان داوە خەباتی دژی داگیرکەر، گرنگیدان بەکێشەی گەلانی دنیا بەیەکەوە ببەستنەوە و گوتارەکانیان تەرخانکردووە بەو شیعرانەی ئەم ئاراستە جیهانییەی تێدایە. لە تەوەری سێیەمیشدا (ڕەهەندی کۆمەڵایەتی لە گوتاری ڕەخنەی شیعریدا) ئەو گوتارانەی ڕەخنەی شیعریی شیدەکاتەوە، کە لە گۆشەنیگای واقعیی کۆمەڵایەتییەوە لە شیعرییان ڕوانیوە. نووسەرانی کورد لەو ماوەیەدا هەوڵیان داوە لە گوتارەکانیاندا ئاوڕ لە لایەنی کۆمەڵایەتی بدەنەوە و لەم گۆشەنیگایەوە لە شیعری شاعیران بکۆڵنەوە، بەمەبەستی هۆشیارکردنەوەی خەڵک و هاندانی شاعیران بۆ گرنگیدانی زیاتر بەم لایەنە.

<u>ئەنجامی توێژینەوەکە</u>: لە کۆتایی توێژینەوەکەدا ئەنجامی توێژینەوەکە بە چەند خاڵێک خراوەتەڕوو.

بەشی یەکەم

ڕێچکەکانی گوتاری ڕەخنەی شیعریی لە ئەدەبی جیهانیدا

تەوەری یەکەم: ڕێچکەی گوتاری ڕەخنەی ئیستاتیکی

١-١-١/ ئیستاتیکا

١-١-٢/ چەمکی جوانی

١-١-٣/ مێژووی ئیستاتیکا

١-١-٤/ مێژووی ئیستاتیکای ئەدەبی عەرەبی ئیسلامی

تەوەری دووەم: ڕێچکەی گوتاری ڕەخنەی واقعی

١-٢-١/ چەمکی واقعی

١-٢-٢/ ڕێبازی ڕیالیزم

١-٢-٣/ مێژووی واقعی

تەوەری یەکەم: ڕێچکەی گوتاری ڕەخنەی ئیستاتیکی

١-١-١/ ئیستاتیکا

ئیستاتیکا وەکو ڕێچکەیەکی ڕەخنەی ئەدەبی نوێ لە ئەوروپا سەری هەڵداوە، ئەمەش پاش ئەوەی ئەوروپا بەچەند قۆناغێکی گرنگی گۆڕانکاری و پێشکەوتندا گوزەری کرد و دوو قۆناغی شارستانی و ژیاری گەورەی بەڕێ کرد، کە بریتین لە قۆناغەکانی ڕێنیسانس و ڕۆشنگەری. ئەم دوو قۆناغە بوونە هۆی ئەوەی زانست و شارستانییەت لە ئەوروپا گەشەیەکی بەرچاو بکەن و چەندین ڕێبازی فەلسەفی و زانستی و دەیان ڕێچکەی هونەری و ئەدەبی و ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی سەرهەڵبدەن و ئیستاتیکاش وەکو ڕێبازێکی فەلسەفی زادەی ئەم پێشکەوتنە زانستی و ڕۆشنبیرییە بوو. وشەی ئیستاتیکا ((بۆ یەکەمجار لەساڵی ١٧٥٠ ی زاینییدا وەکو وتەزایەکی فەلسەفی لە کتێبێکی بەم ناوەوە لەسەر دەستی ئەلکساندەر بومگارتن بەکارهێنرا: لەم کتێبەدا بومگارتن هەوڵی داوە پەیوەندی نێوان هەڵسەنگاندنی جوانی لە لایەکەوە و تیۆری هونەر لە لایەکی دیکەوە دەسنیشان بکات. مەبەستی بومگارتن لەم کتێبەدا ئەوەیە کە ڕاڤەیەک لە هونەر بکات کە تیایدا هونەر وەک جۆرێک لە داهێنانی مرۆیی نوێندراوە کە مەبەست و دوائاکامی هەمان ئاراستەکردنی جوانییە))[1] و ((ڕێژەیەکی لەنێوان وشیاریی جوانیناسانەی مرۆیی و درک پێکردنی هەستەکی ئەو لە جوانی دانا))[2] بومگارتن بەم کارەی بۆ یەکەمجار بەردی بناغەی زانستی ئیستاتیکای وەکو لقێکی فەلسەفە دانا، کە کاریگەری گەورەی لەسەر سەرجەم بوارەکانی ژیان و فکر و هونەردا دانا و لەو کاتەوە ئیستاتیکا وەکو ڕێبازێکی فەلسەفی و میتۆدێکی بنچینەیی ڕەخنەی جوانی لە ئەدەب و هونەردا خۆی چەسپاند. ئەمەش بەو واتایە نییە کە پێش بومگارتن کەس قسەی لەسەر جوانی و بنەماکانی و پێوەرەکانی لە هونەرو ئەدەبدا نەکردبێت، بەڵکو هەر لە سەردەمی یۆنانەوە؛ بەتایبەتی ئەفلاتۆن قسەکردن لەسەر جوانی و بنەماکانی و پێوەرەکانی هەبووە و ڕەخنەی ئیستاتیکی وەکو پراکتیک لە بەرهەمەکانی نووسەرانی یۆنان و ڕۆمان و ئەوروپا و میللەتانی تریشدا هەبووە، بەڵام تێڕامان و گفتوگۆ و لێکدانەوەی جوانی لەچوارچێوەی زانستەکانی تردا بووە و

---

[1] - بەختیار سەجادی و محەمەد مەحموودی، فەرهەنگی شیکارانەی زاراوەی ئەدەبی، ب١، چ١، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ١٦١

[2] - بابەک ئەحمەدی، هەقیقەت و جوانی، و: مەسعوود بابایی، چ١، چاپخانەی خانی،دهۆک، ٢٠٠٨، ل٢٩

بەشێوەیەکی سەربەخۆ و لەچوارچێوەی زانستێک یاخود ڕێبازێکی سەربەخۆدا نەبووە. کارەکانی (بومگارتن) لە بواری ئیستاتیکادا بووە سەرەتایەک بۆ دەرکەوتنی زانستێکی تایبەت بە جوانی، کە زانایان و ڕەخنەگرانی دوای خۆی گرنگییەکی زۆریان پێدا و کاری گەورەیان لەم بوارەدا کرد و گەشەیان پێدا و بەرەوپێشیان برد و کردیانە زانستێکی گرنگ لەسەرجەم بوارەکانی ژیان و بەتایبەتیش لە بواری هونەر و ئەدەبدا.

ئیستاتیکا لە بواری هونەر بەگشتی و بواری ئەدەب بەتایبەتی، جێگایەکی تایبەتی هەیە. گفتوگۆی جوانی و بنەماکانی و پێوەر و پێکهاتەکانی و تایبەتمەندییەکانی و چۆنێتی دروستکردن و بەرجەستەکردنی لە کاری ئەدەبیدا پشکی گەورەی لە بەرهەمی نووسەران و ڕەخنەگرانی ئەدەبدا بەردەکەوێ؛ بەجۆرێک سەرجەم ڕێبازەکانی ڕەخنەی ئەدەبی بیروڕاو پێوەری تایبەتی خۆیان هەیە بۆ جوانی هونەری و پێیان وایە، کە دەبێت شاعیران و نووسەران جوانییەکان بۆ پەیاموەرگران بەرجەستە بکات، تەنانەت بەشێک لە ڕەخنەگرانی ئەدەب بڕوایان وایە ئامانجی ئەدەب تەنها و تەنها جوانییە و کاری شاعیران و نووسەران تەنها خوڵقاندنی جوانییە، کە لێکدانەوە و شیکردنەوە و دەرخستنی ئەم جوانییە و بنەماکانی و پێوەرەکانی و ڕوونکردنەوەی بۆ پەیاموەرگران کاری سەرەکی ڕەخنەگری ئەدەبە، ئیستاتیکاش یەکێکە لەو ڕێبازانەی لە لێکۆڵینەوە ڕەخنەییە نوێ و هاوچەرخەکاندا هەوڵی دەرخستنی بنەما جوانییەکانی دەقی ئەدەبی دەدات و ((لە مەرجەکانی جوانی، پێوانەکانی، تیۆرەکانی، لە چێژی هونەریدا، لە بڕیارەکانی بەها پەیوەستەکان بەشوێنەوارە هونەرییەکانەوە دەکۆڵێتەوە))[١] .

ئیستاتیکا بەشێوەکی بنەڕەتی جەخت لەسەر جوانی بەگشتی و جوانی هونەری بەتایبەتی و ئەو تایبەتمەندیانەی دەبنە بنەمای جیاکردنەوەی جوانی و ناشیرینی و ئەو چێژەی جوانی دەیبەخشێت دەکاتەوە، چونکە ((ئەو زانستەیە لێکۆڵینەوە لە جوانی و چێژ و هونەرە جوانەکان دەکاتەوە و تایبەتمەندە بە ڕوونکردنەوەی بیرۆکەی جوانی وەکو نیشانەیەکی جیاکەرەوەی کارە هونەرییەکان، هەروەها ئەو بنەما ڕاست و دروستانە دادەنێ کە لە پشت بڕیارە جوانییەکانەوەن))[٢]

[١] – جميل صليبا ، المعجم الفلسفي، ج١، دار الكتب اللبناني،بيروت، ١٩٧٨، ص ٤٠٨

[٢] – محمد سعد حسان و خلود بدر غيث و معتصم عزمي الكرابلية، مقدمة في علم الجمال، ط١، مكتبة المجتمع العربي للنشر،عمان، ٢٠٠٥، ص١٥

له فەرهەنگی فەلسەفی(لالاند)ی فەڕەنسیدا ئیستاتیکا بە دوو جۆر پێناسە کراوە ((هەرشتێک بە جوانییەوە گرێدرابێ و هەرشتێک جوانی پێناسە بکا. زانستێک کە بابەتەکەی داوەری و هێنانەگۆڕی بڕیارێک بێ لەبارەی جیاوازی نێوان جوان و دزێو))[1] لەم دوو پێناسەیەدا دیسان جەخت لەسەر لێکۆڵینەوەی جوانی و هەموو ئەو شتانەی پەیوەستن بە جوانییەوە کراوەتەوە، کە هەر بڕیارێک بتوانێت جوانی ڕوونبکاتەوە و دەریبخات و جیای بکاتەوە لە ناشیرینی ئەوە ئیستاتیکایە.

ئیستاتیکییەکان بڕوایان وایە ئامانجی سەرەکی هونەرمەند ئەفراندنی جوانییە و ((لەنێو دنیای هونەر و ئەدەبدا ئیستاتیکا – جوانناسی – ئامانجێکی گەورە و پیرۆزە. هەموو نووسەرێک بەدوای جوانیدا دەگەڕێ و دەیدۆزێتەوە و لێی ورد دەبێتەوە. جوانی جیهانی دەرەوە یان بە واتایەکی دیکە بەدوای جوانی و پیرۆزی وشە عەوداڵە و لە ڕێکخستنی وشەکانداجوانییەکی پتر و مەزنتر وەدی دەکا، پەیوەندی نێوان دەنگەکان و کاری دەنگێک بەسەر دەنگێکی ترەوە، هەروەها چنینی وشەکان لە پەخشانێکی جواندا، یان ئەوەتا ئیقاعێکی بە خوڕەم و جوانی چیرۆکێکی دانسقە و سەرکەوتوو؛ ئەوانە هەموو دەبنە هۆی ئەوەی نووسەر بگەڕێ بەدوای ئەو تام و چێژەی لەم پەیوەندییە دەخولقێ))[2] کاری سەرەکی ئیستاتیکاش گەڕانە بەدوای ئەم جوانییەدا، کە لە هونەر و ئەدەبدا هەیە و دەرخستنی ڕەگەزەکانی و تایبەتمەندییەکانی و بنەماکانییەتی، چونکە ((ڕەگەزە ئیستاتیکییەکانی کاری هونەری جوان مەبەستی ئامانجێکی دەرەکی نییە، بەڵکو ئامانجەکە لەناو خودی خۆیدا شاردراوەتەوە و دۆزینەوەی ئەم ڕەگەزانە بەهەر ڕێگایەک بێت چێژێک دروست دەکات، کە ئەوە چێژی ئیستاتیکی پوختە))[3] بەم پێیە دۆزینەوەی ڕەگەزە ئیستاتیکییەکانی بەرهەمی ئەدەبی کاری ڕەخنەگرە و ئەمەش لەپێناو دۆزینەوەی جوانی و بەرجەستەکردنی چێژی هونەرییە بۆ پەیاموەرگران، بۆ ئەوەی بتوانن زیاتر چێژ لە بەرهەمە هونەری و ئەدەبییەکان وەربگرن، ئەوەش کارێکی ئاسان نییە؛ بەتایبەتی، کە ئێمە ناتوانین پێوەرێکی یەکانگیر و پێوانەیەکی کۆنکرێتی بۆ جوانی دابنێین؛ بەتایبەتی لە ئەدەبدا، چونکە جوانی ئەدەبی جوانییەکی داهێنراوە و دەشێت پێشتر نموونەی نەبووبێت، هەربۆیە ((ئیستاتیکا نرخێکی زانستی نابێت ئەگەر لە تاقیکردنەوەیەکی دیاریکراودا ئامادە نەکرێت، چونکە جوانی بەپێی هیچ پێوانە و

---

[1] – بابەک ئەحمەدی، هەقیقەت و جوانی، ل٣٥

[2] – شێرزاد خەسەن(و)، لەستایشی ئەدەبدا،چ١، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،هەولێر، ٢٠٠١، ل١٢٥

[3] – عزالدين اسماعيل، الاسس الجمالية فى النقد العربى، ط٣، دار الفكر العربى،١٩٧٤، ص١١٨

دەستوورێک ناناسرێت، وە هیچ خاسیەت و ڕێوڕەسمێک نین کە کاری هونەری بەگوێرەی ئەوان دابهێنرێت، بەڵکو ئەو دەستوور و یاسایانە خۆیان لە تاقیکردنەوەکە، واتا لە کارە هونەرییەکەدا بەدی هێنراون وەردەگیرێن))[1]

ئیستاتیکا بەشێوەیەکی سەرەکی ((گرنگی بەلێکۆڵینەوە و ڕوونکردنەوەی چەمکی جوانی دەدات وەکو ڕوخسارێکی جیاکەرەوەی کارە هونەرییەکان، ئەو سەرەتا دروست و ساغانە پێشنیاز دەکات کە حوکم دانە ئیستاتیکییەکان پشتیان پێ دەبەستن. ئیستاتیکا خەریکی شیکردنەوەی ئەو چەمک و چارەسەرکردنی ئەو گیروگرفتانەیە کە لەکاتی لێخوردبوونەوەی بابەتە ئیستاتیکییەکاندا پەیدا دەبن و لەلایەن خۆیانەوە هەموو ئەو بابەتانە دەگرنە خۆیان کە تاقیکردنەوەیەکی ئیستاتیکی دەدەن بە دەستەوە))[2] هەر ئەمەش وایکردووە هەندێک لێکۆڵەری بواری ئیستاتیکا تەنها جەخت لەسەر جوانی بکەنەوە؛ ((بەجۆرێک پێیان وایە ئەگەر جوانییەکی تۆمارکراو هەبێت ئەوا تەنها لە هونەر و ئەدەبدایە و جوانی لە هونەردا کورتدەکەنەوە و جوانی شتەکانیش سەربەخۆ نین لە تێگەیشتنی مرۆڤایەتی و ئەم تێگەیشتنە مرۆڤایەتییە لە واقعدا بابەتی ئیستاتیکایە و سروشتیشە بەدرێژایی ڕۆژگار ئەم تێگەیشتنە گۆڕاوە و کاری ئیستاتیکاش شوێنکەوتنی ئەم تێگەیشتنە و شیکردنەوەیەتی ... بەمجۆرەش ئیستاتیکا دەبێتە زانستێکی تیۆری کە لە کێشەکانی جوانی دەکۆڵێتەوە))[3]

ئیستاتیکا گرنگییەکی زۆر بە تەکنیکی هونەری دەقی ئەدەبی دەدات و ئەم لایەنە یەکێکە لەو بنەمایانەی کە لە لێکۆڵینەوەی ئیستاتیکیدا جەختی لەسەر دەکرێتەوە و بە ڕێگایەکی سەرەکی دادەنێت بۆ ئەوەی شاعیران و نووسەران داهێنانێکی بەرزمان پێشکەش بکەن، چونکە ((تەکنیک دەبێتە هۆی ئەوەی نووسەر بتوانێ خودی خۆی لە بابەتەکەی جیابکاتەوە و دەبێتە هۆی ئەوەش هەستەکان لە قاڵبێکی خودییەوە بۆ قاڵبێکی بابەتی بگوازێتەوە و ئەدەب بکاتە داهێنانێکی هونەری نەک گوزارشتکردن لە خود))[4] و بەرجەستەکردنی خودی ئەدیب. لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە لێکۆڵینەوەی تەکنیک و بنەما هونەری و ئیستاتیکییەکانی دەقی ئەدەبی و ((ئاشکراکردنی

---

[1] – ئازاد عەبدولواحید کەریم ، تیۆری ئەدەب، چ١، چاپخانەی ئاراپخا، کەرکوک، ٢٠٠٧، ل٥٥-٥٦

[2] – کەمال میراودەلی، فەلسەفەی جوانی و هونەر ئیستاتیکا، چ٢، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی قانع، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ١٢

[3] – عزالدین اسماعیل، الاسس الجمالیة فی النقد العربی، ص٢٨-٢٩

[4] – مجله الفکر المعاصر، ص ٢٥

تایبەتمەندییە جۆرییەکانی هونەری جوان و دیاریکردنی پەیوەندی نێوان هونەر و دیاردە شارستانییەکانی وەک زانست و پیشەسازی و ڕەوشت و فەلسەفە و ئاینە؛ و ئیستاتیکا بەم تێگەیشتنە بە تەواوی لە لێکۆڵینەوەی مێژوویی هونەر جیادەبێتەوە، کە گرنگی بە گەوهەری ئەدەب نادات و بەڵکو گرنگی بە بەشوێن یەکداهاتنی قوتابخانەکان و شێوەی گەشەکردنیان دەدات))[1] ئەمەش ئیستاتیکا دەکاتە یەکێک لە سەرەکیترین و گرنگترین میتۆدە ڕەخنەییە هاوچەرخەکان لە شیکردنەوە و لێکدانەوەی دەقی ئەدەبیدا، چونکە دەرخستن و لێکدانەوە و شیکردنەوەی تەکنیک و بینای هونەری و بنەما جوانییەکانی دەقی ئەدەبی کاری هەموو ڕەخنەگرێکی هاوچەرخە.

ئیستاتیکییەکان بڕوایان وایە کاری ئەدەبی بەرهەمێکی تەواو سەربەخۆیە لە هۆکار و کاریگەرییە دەرەکییەکان و بەرهەمی ئەدەبی تەنها گوزارشت لە خودی خۆی دەکات و ئەمەش وادەکات کاری ئەدەبی بەها و گرنگی و قورسایی خۆی لەدەست نەدات، چونکە ((کاری ئەدەبی جگە لەوەی کە تەنیا وێنەیەکی خودی خۆیەتی هیچی تر نییە و ئەرکی ئەوەش نییە لە دەرەوەی توانای خۆی شتێکمان پێ ببەخشێت ئەویش ناتوانێت ئەوە بکات، هەروەها بەهای کاری ئەدەبی بەو زانیاری یان ئەزموونانە دیاری ناکرێت کە پێمان دەبەخشێت، بەڵکو بەو کاریگەرییە دیاری دەکرێت کە لە ناخماندا دروستی دەکات))[2] ئەمەش بەو واتایە نییە ئیستاتیکییەکان بڕوایان بەوە نەبێت، کە ژیان و سروشت و کارەسات و ڕووداوە خۆش و ناخۆشەکان کاریگەرییان بەسەر ئەدەبەوە نەبێت؛ بەپێچەوانەوە ((گومانیان لەوە نییە کە ژیان ئەو بناغەیەیە کە کاری ئەدەبی گەشەی لێوە دەکات، بەڵام توخمەکانی ژیان وەکو خۆیان نامێننەوە و پاش پرۆسەی ئەفراندنی هونەری دەگۆڕێن بۆ شتگەلێک کە لە سروشتی خۆیدا جیاوازە لەوەی کە لە ژیاندا پێی ئاشناین و ئەو ئەزموونانەی دەبنە هۆی ئەفراندنی کاری هونەری لە ناوخۆی خۆیدا جیاوازە لەوەی کە لە دەرەوەیدا هەیە))[3] ئەو دیمەن و دیاردە و ڕووداوانەی لەناو دەقی ئەدەبیدا دەیانبینین جیاوازن لە هەمان ئەو دیمەن و دیاردە و ڕووداوانە کە لە ژیاندا دەیانبینین و هەستێکی جیاوازیشمان پێ دەبەخشن کە جیاوازە لەو هەستەی لە ژیانی واقعیدا پێمانی دەبەخشن و کاریگەرییەکی زیاتریشیان لەسەر

---

[1] – عزالدين اسماعيل، الاسس الجمالية فى النقد العربى، ص١٠٩

[2] – عصام محمد الشنطى، الجمالية و الواقعية فى نقدنا الأدبى الحديث، ط١، المؤسسة العربية للدراسات و النشر،بيروت، ١٩٧٩، ص٢٩

[3] – سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩-٣٠

دڵ و دەروونی پەیامەوەرگر هەیە؛ وەک لەوەی لە واقعی ژیاندا هەیە و ئەمەش لەبەر ئەوەی ((شیعر ژیان و ڕوحی گشتی خۆی هەیە و لە دەرەوەی خۆیەوە بۆی نەهاتووە و نموونەی شیعر وەکو ڕووەک وایە، خۆراکی شتگەلێکە، بەڵام تایبەتمەندی ڕووەک ناکرێت بدرێتە پاڵ بارودۆخی ئەو زەوییەی تێیدا ژیاوە))[1] ئەدەبیش ئەگەرچی لە بارودۆخ و سەردەمێکدا سەرهەڵدەدات و کۆمەڵێک هۆکاری سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و دەروونی دەبنە هۆی درووست بوونی، بەڵام ئیستاتیکییەکان بڕوایان وایە ئەم ئەدەبە نابێتە ڕەنگدانەوە و ئاوێنەی ڕاستەوخۆی ئەو بارودۆخە، بەڵکو بەرهەمێکە کە دەشێ گوزارشتکردن بێت لەو واقیعە، بەڵام لە گۆشەنیگا و جیهانبینی خۆیەوە، بەجۆرێک دەبێتە جیهانێکی سەربەخۆ و بەگشتی گوزارشت لەخۆی دەکات و ((کاری ئەدەبی بونێکی دیاریکراوی خۆی هەیە و ژیانی تایبەتی خۆی هەیە... بەبێ ئەوەی پەیوەندی بەهیچ شتێکی دەوروبەر و دەرەوەی خۆیەوە هەبێت. کاری ئەدەبی لەسەر بیر یان واتا یان چەند وێنە و زاراوەیەک، ئەزموونێک یان کۆمەڵە ئەزموونێک نەوەستاوە، بەڵکو کاری ئەدەبی وروژاندنی هەستگەلێکی دیاریکراوە لەڕێگای شێوەیەکی دیاریکراوەوە دێت کە سەرجەم توخمەکانی تێدا ڕێکخراوە))[2] تەنانەت دەقی ئەدەبی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ گوزارشت لە خودی نووسەر و بیروبۆچوونەکانیشی ناکات و ناتوانین لەناو دەقی باڵادا شاعیران و نووسەران یان سێبەریان بەدی بکەین، چونکە دەقی ئەدەبی باڵا نموونەی خۆیەتی و گوزارشت لە خودی خۆی دەکات و ((ئێمە کاتێک شیعرێک یان چیرۆکێک دەخوێنینەوە هەموو شتێکی دەرەوەی دەقەکە لەبیر دەکەین، تەنانەت ئەو شاعیر یان نووسەرەی کە دەقەکەیشی نووسیوە، ئەمەش ئەوە ڕووندەکاتەوە ئێمە کاتێک کارە ئەدەبییە گەورەکان دەخوێنینەوە هەموو هۆشمان داگیر دەکات و دەبێتە بوونەوەرێکی تاقانەی ڕاستەقینە و هاوشانی ئەمەش هەموو ڕاستییەکانی تر لەناویدا دەپوکێتەوە تەنانەت ڕاستی دانەرەکەیشی))[3] لێرەوە ئەو ڕاستییەمان بۆ دەردەکەوێت کە لە دەقی ئەدەبیدا تەنها ئەو بنەما هونەری و تەکنیکە جوان و ئەو چێژ و بەها و هەستە ئیستاتیکییەی بە خوێنەری دەبەخشێت گرنگە.

ئیستاتیکییەکان بڕوایان وایە قسەکردن لەسەر بارودۆخ و ژینگە و ئەو سەردەمەی دەقەکەی تێدا هاتووەتە بەرهەم یاخود توێژینەوە لە بارودۆخی ژیان و

[1] – د. مصطفى ناصف، دراسة الادب العربي، دار القومية للطباعة و النشر، القاهرة، ص ١٨٨
[2] – عصام محمد الشنطي، الجمالية و الواقعية في نقدنا الأدبي الحديث، ص٣٠
[3] – سەرچاوەی پێشوو، ل٢١

دەروون و کەسێتی ئەدیب، خۆدزینەوەیە لە کارە سەرەکییەکەمان، کە توێژینەوەی دەقەکەیە و لە کۆتایشدا شتێکی ئەوتۆمان پێنابەخشێت کە لە خزمەتی لێکۆڵینەوەکەماندا بێت، چونکە ئەدەب گوزارشت نییە لە بارودۆخ و کەسێتی ئەدیب و ئەو واقعەی تێیدا ژیاوە، بەڵکو دەقی ئەدەبی داهێنانێکی هونەرییە و دەربڕی هەستی مرۆڤایەتییە کە ئەدیب لە دەقەکەیدا بەرجەستەی دەکات، لەبەرئەوەی ((ئەدەب هەستە و داهێنانی ئەدەبی دەبێت ئەم هەستە لە خودییەتەوە بگوازێتەوە بۆ بابەتیبوون، چونکە شیعر وەکو وێنە وایە پێویست ناکات شێوەی وێنەکێش و لێکدانەو دەروونییەکانی ببینین، بەڵکو هەستێکی دیاریکراو؛ کاریگەری لە دەروون دەکات کە هونەرمەند دەیەوێت بیوروژێنێت))[1] هەموو ئەمانەش گەواهیدەری ئەو ڕاستییەن، کە هەندێک دەقی ئەدەبی خاوەن بونیادێکی سەربەخۆن و بونەوەرێکی تایبەتن و شوێنکەوتووی کۆمەڵگا و بارودۆخ و ژینگە و تەنانەت شوێنکەوتووی خودی نووسەرەکانیشیان نین.

ئیستاتیکییەکان تەنها جەخت لەسەر جوانی کاری ئەدەبی دەکەنەوە و بڕوایان وایە دەبێت چەقی لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی ئیستاتیکی تەنها کاری ئەدەبی بێت و هەر بەمجۆرەش دەتوانین لێکۆڵینەوەیەکی ئەدەبی و ڕەخنەیەکی ئیستاتیکی دروست و کاریگەر پێشکەش بکەین، چونکە ئەو جوانییەی هونەرمەند دەیخوڵقێنێت پێویستی بە کەسانی شارەزا و خوێندەوار و ڕەخنەگری بە ئەزموون و بە توانا هەیە بۆ ئەوەی بە تەواوی ئەم جوانییە هونەرییە بۆ پەیامودرگران ئاشکرا بکات بۆ ئەوەی چێژی لێ وەربگرێت، ناسینەوەی جوانی هونەری پێویستی بە ئەزموون و شارەزایی هەیە و مرۆڤ تا ئاستی ڕۆشنبیری زیاتر بێت باشتر هەست بە ئیستاتیکای دەقی ئەدەبی دەکات و باشتر دەتوانێت لێی تێبگات و چێژی لێ وەربگرێت، ((لەبەرئەوەی خوێنەر کاتێک دەقێکی ئەدەبی دەخوێنێتەوە، بەپێی ئەزموون و ڕۆشنبیرییەکەی خۆی سەرلەنوێ دایدەڕێژێتەوە، هەربۆیە خوێنەر دەتوانێت سیمبۆڵ و هێمای جوانی لە ئەزموونێکی ئەدەبیدا بدۆزێتەوە، ئەوەی وادەکات کارێکی ئەدەبی سەرکەوتوو بێت ئەوەیە بتوانێت کاریگەری بخاتە سەر خوێنەر کە ئەمەش بە ئیستێتیکاوە پەیوەست دەبێتەوە بە کاردانەوەیەکی ئێستێتیکی ناوی دەبرێت، کە ئەویش لە ئەفراندنی خوێنەرە،

[1] – عصام محمد الشنطی، الجمالیة و الواقعیة فی نقدنا الأدبی الحدیث، ص٢٣-٢٤

ڕەنگدانەوەی ئەزموونی تایبەتی خوێنەریشە لەگەڵ دەق و تێکستێکدا نەک بەزۆر و سەپاندن))[1]

خوێنەری ئاسایی زۆرجار پێویستی بە شارەزایی و کارامەیی ڕەخنەگر هەیە بۆ ئەوەی بتوانێت لە دەقە ئەدەبییەکان تێبگات و چێژیان لێ وەربگرێت و درک بە لایەنە ئیستاتیکییەکانی ناو دەقە ئەدەبییەکان بکات، چونکە ئەرکی ڕەخنەگر شیکردنەوە و ((خستنەڕووی بنەما هونەرییەکانی دەقە ئەدەبییەکانە، کەوا بەپێی ڕەگەزەکانی ئەدەب جیاوازی دەکەوێتە نێوانیانەوە. لێرەدا ئەرکی ڕەخنەگر زیاتر شیکردنەوەی بینای هونەری دەقە ئەدەبییەکانە لە ڕووی ناوەرۆک و شێوەوە و لەم بوارەدا سوودی ڕەخنە دوو لایەنە، چونکە نووسەری دەق بە ئەرکی پێکەوەنانی بنەما هونەرییەکانی دەقەکەی وەک دەقساز هەڵدەستێ، هەروەها سوودی بۆ خوێنەری ئاسایی دەقیشە کەوا بەدوای خۆشی دەق دەگەڕێت و لەڕێی شیکردنەوەی ڕەخنەییەوە ئەو چێژەی دەست دەکەوێ))[2]

ڕەخنەگری ئیستاتیکیش بۆ ئەوەی بتوانێت باشتر خزمەت بە خوێنەری ئاسایی دەق بکات، پێویستە لە کاری ڕەخنەیی و گەڕان بەدوای بنەما ئیستاتیکییەکانی دەقی ئەدەبیدا پشت بە میتۆدێکی ڕەخنەیی ببەستێت کە لەگەڵ بنەماکانی بەرهەمە ئەدەبییەکەدا بگونجێت، چونکە ((پێکهاتەی بونیادی زمانەوانی و فێڵە ئیستاتیکییەکانی هەندێ دەق، بەئاسانی خۆیان نادەن بەدەست زەین و زەوقی پەیامگرەوە... ئەم جۆرە تێکستانە دوای توێژینەوەیەکی وردی بابەتیانە و بە کەڵک وەرگرتن لە میکانیزمای میتۆدێک، یان چەند میتۆدێکی ڕەخنەیی، دەشێ هەندێ ئەدگاری هونەرییانەی دەربکەوێت و لێرەشەوە پەیامەوەرگر بورووژێنێت. هەڵبەت میتۆدێک تەباو گونجاو بێت لەگەڵ ئەزموونی ئەدەبی دەقەکە، چ لە ڕووی ئیستاتیکی و چ لە ڕووی بنەمای بابەتییەوە))[3]

بەم پێیە دەتوانین بڵێین ئیستاتیکا زانستێکە لە جوانی بەگشتی و جوانی هونەری بەتایبەتی دەکۆڵێتەوە. ئیستاتیکا بەدوای جوانیدا دەگەڕێت لە سروشت و هونەر و

[1] – تەها ئەحمەد ڕەسوڵ، ئیستاتیکا و فەلسەفەی هونەر، گ. ڕامان، ژ ١٧٩، هەولێر، ٢٠١٢، ل ٩٣
[2] – عادل گەرمیانی، چەند واتایەکی ڕەخنەیی، گ. کاروان، ژ٢٢٦، ل٨-٩
[3] – فوئاد ڕەشید، چێژ و بەهای دەقی شیعری لەنێوان پەیامگر و خوێندنەوەدا، گ. ڕامان، ژ١١٣، هەولێر، ٢٠٠٦، ل ٧١

ئەدەبدا و هەوڵی شیکردنەوە و لێکۆڵینەوەی دەدات و ئەو هۆکارانە ڕووندەکاتەوە و ئەو ڕەگەز و بنەما و تایبەتمەندییانە شیدەکاتەوە، کە جوانییەکەیان بەرجەستەکردووە. ئەم زانستە جوانی لە ناشیرینی جیا دەکاتەوە، چێژی جوانی و هەستی جوانیناسانەی مرۆڤ لە سەردەمەکان و کۆمەڵگە جیاوازەکاندا و گەشەکردنیان دەخاتەڕوو. ئیستاتیکا خزمەتێکی زۆری هونەر و ئەدەبی کردووە و ڕۆڵی لە گەشەکردن و بەرەو پێشبردنیاندا هەبووە و بەردەوام ڕەخنەی بەپێی بنەماجوانییەکان لە دەقە ئەدەبی و هونەرییەکان گرتووە و ئەو دەقانەی خاوەن تایبەتمەندی جوانیی و بەرزیی و نەمریین، لە دەقە ئاست نزمەکان جیاکردووەتەوە و ئەمەش هانی نووسەران و ئەدیبانی داوە بەرهەمەکانیان بەرەو ئاستی باڵا ببەن و پەیامەوەرگرانیش باشتر جوانی دەقەکان ببینن و زیاتر چێژیان لێ وەربگرن.

١-١-٢/ چەمکی جوانی

جوانی چەمکێکی باڵایە، مرۆڤ هەر لەبەراییەکانی ژیارییەوە هەستی بە جوانی کردووە و گرنگی پێداوە و هەوڵی داوە لە خودی خۆی و ژیان و دەوروبەریدا بەرجەستەی بکات، هەستی جوانیناسیش لای مرۆڤ وایکردووە، کە هەردەم بەدوای جوانیدا بگەڕێت و چێژی لێوەربگرێت. ئەمەش لەبەرئەوەی ((جوانی بە شێوەیەکی گشتی یەکەمین شتە کە ئەقڵی ڕەها درکی پێدەکات، بەپێی پرەنسیپەکان شەکڵێکی ڕاستەوخۆیە، مادامێکی ناوەرۆکی هەموو شەکڵەکان کە ڕەهایان تێدا درک پێدەکرێت یەک بێ، کەواتە مانای ئەوەیە کە هەرخۆیان ڕەهان، ئەم ڕاستەوخۆییە دەبێ بە هەمان ئەو وێنەیە بلکێنرێ کە ڕەهای تێدا درک پێ دەکەین، هەر بۆیەش ڕەهایی دەبێ یەکەمجار لەژێر ماسکێکی ڕاستەوخۆدا جیلوە بدات _ مەبەست ماسکی بابەتە دەرەکییەکانە _ جا بریقەدانەوەی ڕەهایی تیشکەکانی لە ڕێگای ماسکی جیهانی هەستیدا هەر خۆی جوانییە))[١]

جوانی سیفەتێکی بەرزە و بدرێتە پاڵ هەر شتێک بەهاکەی زیاتر دەبێت و لەلای مرۆڤ زیاتر ویستراو دەبێت، هەر ئەمەش وایکردووە گفتوگۆ و لێکۆڵینەوەی جوانی هەر لە کۆنەوە تا دەگاتە ئێستا ببێتە جێی باسوخواسی فەلسەفە. فەیلەسوفان و زانایان

---

[١] – کەریم دەشتی، ئەدەب و فەلسەفە، چاپخانەی شڤان، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٤٨

و ڕەخنــەگران بەشــێکی بەرهەمــەکانیان بــۆ گفتوگــۆکردنی جــوانی، ڕوونکردنــەوەی بنەماکانی، کاریگەرییەکانی تەرخان بکەن. هەندێک فەیلەسوف و لێکۆڵەر بڕوایان وایە چەمکی جوانی چەمکێکی ڕێژەییە و بەپێی مرۆڤ و بارودۆخ و ژینگە و کوولتوور و سەردەمەکان دەگۆڕێت، دەشێت ئەو شتەی لای یەکێک جوانە لای یەکێکی تر ناشیرین بێت، یاخود ئەو شتەی لە یەکێک لە سەردەمەکاندا جوان بووە مەرج نییە لە سەردەمێکی تریشدا بەهەمان شێوە جوان بێت، هەمیشە کوولتوورە جیاوازەکان کاریگەرییان لەسەر جوانیبینی هەبووە و هەر کوولتورێک کۆمەڵە پێوەرێکی بۆ جوانی هەیە و جیاوازە لە کوولتورەکانی تر، بارودۆخی دەروونی مرۆڤیش کاریگەری لەسەر بە جوانی بینینی شتەکان هەیە، چونکە ((جوانی دیاردەیەکە چەمک و واتایەکی دیار و سنووورداری نییە و ناتوانین نموونەیەکی تایبەتی، یان وێنەیەکی سەربەخۆی بۆ دەستنیشان بکەین و بڵێین: هەر شتێک، یان کردارێک، یان خوڕەوشتێک جێی لەناو قاڵب و چوارچێوەی ئەو نموونەیەدا ببێتەوە پێی بڵێین جوان و ئەگەر جێشی نەبووەوە ئەوە بە ناشرین و ئافرەجای بدەیتە قەڵەم، بەڵکو جوانی زادەی جۆرە هەست و سۆزێکی تایبەتی ئادەمیزادە و ئەو سۆزەش لە کەسێکەوە بۆ کەسێکی تر دەگۆڕێ))[1]. هەر ئەمەش وایکردووە فەیلەسوفان و ڕەخنەگران و نووسەران هەریەکەیان لە گۆشەنیگای خۆیەوە هەوڵبدات پێناسەی جوانی و گفتوگۆی جوانی بکات و بنەماو تایبەتمەندی و هۆکارەکانی دروست بوونی و جۆر و شێوەکانی ڕوونبکاتەوە، چونکە جوانی ((بوونێکی ڕەهای هەیە و مرۆڤەکان بەپێی پێشکەوتنیان هەستی پێ دەکەن، تا ئاستی مەعریفییان بەرزتر بێتەوە؛ زیاتر هەست بەو جوانییە دەکەن، بەڵام لەڕاستیدا هەرگیز ناتوانین گرنگی تایبەتییەتی دەروونی و فیکری هەر مرۆڤێک لە هەستکردنی بە جوانی فەرامۆش بکەین، چونکە ئەگەر تەنیا بارودۆخ و ژینگەی مرۆڤەکان لەبەرچاو بگرین، ئەوا _ بۆ نموونە_ ئەگەر دوو مرۆڤ لە یەک ئاستی مەعریفیدا بن دەبوایە پێوەرەکانیشیان بۆ جوانی وەک یەک بوونایە، بەڵام هەرچەندە نزیکییەکی زۆریش لە نێوانیاندا هەبێت، ناتوانین بڵێین تەواو وەک یەکن))[2]

هەندێک فەیلەسوف و بیرمەندی تر جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە جوانی سیفەتێکە لە پێکهاتەی ئەو شتانەی؛ کە بە جوانیان دەبینین و هەر ئەمەش وادەکات

[1] – کەریم شارەزا، جوانی لە هونەر و ئەدەبدا، گۆڤاری ڕامان، ژ١٣٢، ٢٠٠٨، ل ١٤٨
[2] – جەبار ئەحمەد حسێن، ئیستاتیکای دەقی شیعری کوردی کوردستانی عێراق(١٩٥٠ – ١٩٧٠)، چ١، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم،سلێمانی، ٢٠٠٨، ل٣٣

شتەکان بە جوان دابنێین و بڕوایان وایە جوانی ((خۆشی و ڕازیبوون لە دەروونـدا دروست دەکات، جوانی لەو سیفەتانەیە کە پەیوەستە بە ڕازیبوون و میهرەبانییەوە و یەکێکە لەو سێ چەمکەی کە بڕیارەکانی بەهایان دەدرێتە پاڵ، کە مەبەست جوانی و هەق و خێرە))[١]. جۆرج سانتیانا پێی وایە جوانی بەشێکە یاخود سیفەتێکە لە خودی شتەکەدا و لە پێناسەی جوانیدا جەخت لەسەر لایەنی ئیجابی و ئەو چێژە دەکاتەوە، کە جوانی بە مرۆڤی دەبەخشێت و دەڵێ: ((جوانی بەهایەکی ئیجابییە، لەخودی شتەکەوە سەرچاوەی گرتووە، کە بوونێکی بابەتیمان بەبەریدا کردووە، یاخود جوانی ئەو چێژەیە وای دادەنێین، کە سیفەتێکە لە خودی شتەکەدا))[٢] بەم پێیە جوانی بەشێکی دانەبڕاوە لەو شتەی؛ کە بە جوانی دادەنێین، مرۆڤەکان هەرچەندە جیاوازبن لە بڕیاردانی جوانی ئەوا هەر ئەو جوانییە دەبینن، کە لە شتەکەدا هەیە و بەڕێژەی جیاواز پێیان جوان دەبێت.

لێرەدا دەتوانین بڵێین جوانی دەشێت هەم سیفەتێک بێت لە خودی شتەکە و لەهەمان کاتدا چەمکێکی ڕێژەیش بێت، کە مرۆڤ ڕۆڵی هەبێت لە بەجوان بینینی شتەکاندا، چونکە ((جوانی چەمکێکی بابەتی نییە و دابڕابێت لە خودی مرۆڤ، چونکە ئەگەر وابوایە ئەو کاتە بە درێژایی مێژوو شتە جوانەکان بە جوانی دەمانەوە و شتە دزێوەکانیش بە دزێوی دەمانەوە و گۆڕانیان بەسەردا نەدەهات، هەروەها بەشێوەیەکی گشتیش خودی نییە، چونکە ئەگەر وابوایە هەموو کەسێک ئەمەی دەکرد بە بەڵگە بۆ جوان یاخود بە دزێو دانانی شتەکان و ئەو کاتە هیچ واتایەک بۆ ئەو چێژە پەروەردەکراوە نەدەمایەوە کە وامان لێدەکات جوانی ببینین))[٣]

هونەرمەندان و ئەدیبان بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی بەردەوام هەوڵیان داوە لە کارەکانیاندا گرنگییەکی زۆر بە جوانی بدەن و هەوڵی بەرجەستەکردن و ئەفراندنی جوانی بدەن و بەرهەمەکانیانی پێ بڕازێننەوە و لەم ڕێگەیەوە بەرهەمەکانیان بە نەمری بهێڵنەوە. جوانی بەدرێژایی مێژوو ڕەگەزێکی سەرەکی و بنەمایەکی هەمیشەیی هونەر و ئەدەبە و هەرگیز لێی دانەبڕاوە، سروشت بە گشتی و جوانییەکانی سروشت بەتایبەتی دەبنە سەرچاوەی جوانی هونەری و ئەدیب هەوڵدەدات سروشت و دیاردەکانی و جوانییەکانی سروشت لە بەرهەمەکەیدا بەرجەستە بکات و دووبارە

[١] – جمیل صلیبا، المعجم الفلسفی، ص ٤٠٧
[٢] – جورج سانتیانا، الأحساس بالجمال، ت: د.محمد مصطفی بدوی، مكتبة الأسره، ٢٠٠١، ص ٩٢
[٣] – ئاسۆ عومەر مستەفا، بەها ئیستاتیکییەکانی شیعر لای پیرەمێرد و شێخ نوری شێخ ساڵح و گۆران، چ١، چاپخانەی خانی،دهۆک، ٢٠٠٩، ل٢٨

دایانبڕێژێتـەوە و داهێنـانی بـەرز و جـوانی نـەمریان لـێ دروسـت بکـات، چونکـە ((لـە ڕواڵەتدا بنچینەی هونەر لاساییکردنەوەیەکی هەڵسەنگێنراوە لەو ڕەنگانەی کە سروشـت لـە کـاتی جـووت بـوونی پەلـەوەرەکان و گیانلەبـەران بەرهـەمی دێنـێ تـا لەبـەر دڵـی جووتەکەیـدا شـیرین بنـوێنێ،وەک دیتمـان باڵـدارەکان هێلانـەکانیان بەشـتی جـوان دەڕازاندەوە، مرۆڤە کۆنەکانیش جەستەی خۆیان بە هەندێ ڕەنگی وەها کە بزوێنـەری سێکسییە دەڕازاندەوە، دوای پەیدابوونی جلوبەرگ ئەو ڕەنگانە لاچوون و جێی خۆیـان دا بـەو جلوبەرگانـە، بـەڵام ئامـانجی سـەرەکی هـەروەک خۆیـەتی، ڕەنگـی سـوور بۆیـە زۆرتر وە بەر دڵ دەکەوێت، چونکە زیـاتر خـوێن وەهـۆش دێنـێ، بـەم شـێوەیە سـەما و گۆرانی، شیعر و مۆسیقا و زۆربەی ئیشەکانی دەست لە خۆشەویستییەوە دەپشکوێ))[1]

جوانی لە هونەر و ئەدەبدا ئەو جوانییە نییە، کەلە سرووشتدا پێی ئاشنیاین، ئەدیب خۆی جوانییەکان دەخوڵقێنێت، کە مەرج نییە خۆیان لە بنەڕەتدا جوان بن، دەشێ ئەدیب سوود لەهەموو ئەو شتانە وەربگرێت کە لە چواردەوری و لە ژینگەکەی دان یان بە بیر و خەیاڵیدا دێت و بیانکاتە بابەتی دەقەکەی و جوانییان لێ بخوڵقێنێت، با خۆیان لە بنەڕەتدا جوان نەبن، تەنانەت ناشیرینیش بن.

کانت بڕوای وایە ((جوانی لە سروشتدا شتێکی جوانە، بەڵام جوانی هونەر مانای وێنانـدنی شـتەکانە بەشـێوەیەکی جـوان))[2] هەربۆیـە جـوانی هونـەری، کەلـە بەرهەمـە هونەری و ئەدەبییەکاندا ڕەنگی داوەتەوە لەسەرووی ئەو جوانییەوەیە، کە لـە سروشـت دایە، ئەگەر چی جوانی هونەری سوودیشی لەو جوانییەی سروشت وەرگرتبێت، چونکە وادەکات دەقی ئەدەبی جوان بێت ئەو جوانییە سروشتییە نییە، کە لـە سروشـتدا هەیـە ، جـوانی هونـەری ئـەو جوانییەیـە، کـە هونەرمەنـد بـە شـارەزایی و لێهـاتوویی خـۆی دەیخوڵقێنێت لە هەموو ئەو شتانەی لە دەوروبەر و لە هـزر و خـەیاڵی خۆیدا هەسـتیان پێ دەکات و ئەمـەش دەبێتـە هـۆی سەرسـامی و چێژوەرگرتنـی زیـاتری پـەیاموەرگران، چونکە ((جوانی هونەری دەرخستنی بیاڤی ئیستێتیکیانەی شتێکە، مـەرج نییـە لـە خـودی خۆیـدا جـوان بێـت، کەواتـە ئەمـە تێـڕوانین و دنیـابینی هونەرمەنـدە بـۆ ڕەگـەز و کەرەسـتەکانی سروشـت بـە خستنەسـەری شـتێکی دیکـە بـۆی، لێرەوەش هونەرمەنـد پرۆسەی ئیستێتیکییانەو داهێنانێکی هونەری و فانتازیا و جۆرێک لە هێماکاری لـەکار و

[1] – ویل دیورانت، جوانی چییە، و: ئازاد ڕەحمانی، گۆڤاری ڕامان، ژ٤٢،هەولێر، ١٩٩٩، ل٢٣٨
[2] – کەمال میراودەلی، فەلسەفەی جوانی و هونەر ئیستاتیکا، ل ٦٥

بەرهەمەکەیدا بەرجەستە دەکات، کە تێیدا خۆی لەنێوان هەردوو ئاستی هەست و نەستدا هاموشۆ دەکات))[1].

گونجان و هاوئاهەنگی یەکێکە لە بنەماکانی جوانی سروشتی و زۆربەی ئەو جوانیانەی کە لە سروشتدا هەیە بە هۆی ئەو گونجانەوەیە، کە لە نێوان بەش و پێکهاتەکانیدا هەیە، یان لانی کەم یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی گونجان و هاوئاهەنگییەکەیەتی. ئەدیبیش ئەم بنەمای جوانی و هاوئاهەنگییەی لە جوانی سروشتییەوە وەرگرتووە و لە دەقەکەیدا بەرجەستەی دەکات؛ بەمەبەستی بەدیهێنانی جوانی هونەری، چونکە ((چامەی شیعری کاتێک جوان دەبێت ئەندامەکانی گونجاو و پەیوەست بن لەنێوان خۆیاندا، هەر بەشێک شوێنی خۆی بگرێت لە زەمینی چامەکەدا و هەریەکێکیان یەک بەش لە چاودێری شاعیر وەربگرێت، بەڵام ئەگەر بەشێک زاڵبوو بەسەر بەشەکانی تردا، وەک زاڵبوونی بیر کەلەسەر حسابی بەشەکانی تر گرنگی پێدەدرێت، ئەوا جوانی لەو چامەیەدا نامێنێت، لەبەرئەوەی لێکدوورکەوتنەوە جێگەی گونجان دەگرێتەوە لەنێوان ئەندامانی چامەکەدا))[2]

ڕەخنەگران و لێکۆڵەران زۆر قسەیان لە ڕووخسار و ناوەرۆکی دەقی ئەدەبی و ئەو گونجان و هاوئاهەنگییە کردووە، کە پێویستە لە دەقی ئەدەبیدا هەبێت، ئەگەرچی هەندێکیان فەزڵی ڕووخسار ئەدەن بەسەر ناوەرۆکدا و هەندێکیشیان بەپێچەوانەوە فەزڵی ناوەرۆک دەدەن بەسەر ڕووخساردا، بەڵام لە کۆتاییدا زۆربەیان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە دەبێت گونجانێکی تەواو لە نێوان ئەم دوو ڕەگەزە سەرەکییەی دەقی ئەدەبیدا هەبێت. بڕوایان وایە ڕووخسار و ناوەرۆک بەیەکەوە ئیستاتیکای دەقەکە تەواو دەکەن، بەتایبەتی ئیستاتیکییەکان زۆر بەتوندی جەخت لەسەر یەکێتی دەقی ئەدەبی و گونجان و بەیەکداچوونی تەواوی ڕووخسار و ناوەرۆک دەکەنەوە و بڕوایان وایە بەرهەمی ئەدەبی ((بوونەوەرێکی زیندووە، ناکرێت بەشی بکەین بۆ دوو بەش، بەمجۆرە ناکرێت ڕووخسار و ناوەرۆک لە یەکتری جیابکەینەوە، ئەوان لە یەک یەکەدان و ناکرێت جیا بکرێنەوە، یان هەڵبوەشێنرێنەوە و ئەوان یەک شتن کە کاری هونەرییە. هەروەها گەڕان بەدوای ناوەرۆکی کاری هونەریدا یان واتاکەی و

---

[1] – کامەران تاهیر، ڕەگەزە ئیستێتیکییەکان لە هونەری تەلارسازیدا، گ. ڕامان، ژ ١٥٠، هەولێر، ٢٠٠٩، ل ٨٨

[2] – فائق مصطفى و عبد عبدالرضا على، فى النقد الادبى، ط١، دار الكتب للطباعة و النشر، موصل، ١٩٨٩، ص٢٢-٢٣

جیاکردنەوەیەتی لە ڕووخسارەکەی و لەهەمان کاتدا لەناوبردنییەتی، ئەو نووسەرەشی بیر لە ناوەرۆک بکاتەوە بە دابڕاوی لە ڕووخسار، یاخود بیر لە ڕووخسار بکاتەوە بە دابڕاوی لە ناوەرۆک، ئەوا لەڕووی هونەرییەوە ناتوانێ سەرکەوتووبێت، ئەگەرچی سەرکەوتووش بێت لە گەیاندنی ئەو بیرەی کە مەبەستییەتی بیگەیەنێت))[1]

هەندێک لێکۆڵەر و نووسەر بڕوایان وایە جوانی لە ڕازو نهێنی و تەمومژەوە دروست دەبێت و ئەو دەقانەی خاوەن ڕازن و نهێنییەکیان لەناو خۆیاندا حەشارداوە جوانییەکەیان زیاتر دەبێت و زۆرتر چێژیان لێ وەردەگیرێت، ئەم ڕاز و نهێنییە وادەکات پەیاموەرگر شەیدای ئاشکراکردنی بێت و بەدوایدا بگەڕێت و هەوڵی دۆزینەوەی بدات. هەروەها جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە ((دەقی ئەدەبی جوان نییە مەگەر تەمومژاوی بێت، کە درکی پێناکرێت تەنها پاش هەوڵدانێکی زۆری بیر و کردارە بەردەوامەکانی بیر نەبێت بۆ شیکردنەوەی نادیارییەکانی))[2] ئەم نهێنی و ڕازەش بە بنەمای فرەڕەهەندی دەق دادەنێن، کە دەبێتە هۆی جوانی و نەمری دەقەکە و بڕوایان وایە ((ئەدەب جوانی خۆی لەوێدا دەپارێزێت کە هەموو شتێ نەڵێت و نهێنی خۆی ئاشکرا نەکات. جوانی ئەدەب لەوەدایە کەفرە ڕەهەندبێت، کاتێ ئەدەب نهێنی خۆی ئاشکرا کرد، ئەوە لە تاک ڕەهەندیدا نغرۆ دەبێت ... ئەو ئەدەبەی هەڵگری نهێنی خۆی بێت، بەیەکجار و چەندین جار خوێندنەوە لە مانا بەتاڵ نابێتەوە، تەنانەت دوای تێپەڕینی سەدە و ساڵەکانیش. ئەدەبی ستایشکراو، ئەدەبێکە پڕ لەنهێنی و ڕاز کە هێزی ئەوەی دەداتێ لەگەڵ تێپەڕینی سەدە و ساڵەکاندا تازە ببێتەوە))[3]

ئەدیبان و شاعیران هەوڵدەدەن بە خەیاڵی داهێنەرانەیان وێنەی هونەریی پڕ لە جوانی و ئیستاتیکا لە دەقەکانیاندا بەرجەستە بکەن. هەمیشە وێنەی هونەری لایەنێکی ڕازاوەی دەقی ئەدەبی بووە و هەندێ جاریش وێنەی هونەری سەرتاپای دەقی ئەدەبی دەگرێتەوە و دەبێتە شاڕێگەی داهێنان و خوڵقاندنی جوانی و بەخشینی چێژ، هەربۆیە لەلایەن نووسەران و ڕەخنەگرانەوە گرنگییەکی زۆری پێ دراوە و قسەی زۆری لەسەر کراوە و سیمۆندز (٥٥٦–_ ٤٦٨ پ.ز) چەمکی شیعر لە وێنەی هونەریدا کورت دەکاتەوە و بڕوای وایە دەقی شیعری بریتییە لە وێنەی هونەری و دەڵێ: ((وێنە

[1] – عصام محمد الشنطي، الجمالية و الواقعية في نقدنا الأدبي الحديث، ص٣٤–٣٥
[2] – فائق مصطفى و عبد عبدالرضا علي، في النقد الادبي، ص٢٣
[3] – ڕێبوار سیوەیلی، نەتەوە و حەکایەت، ب١، چ٢، چاپخانەی خانی، دهۆک، ٢٠٠٨، ل٤٢٥

شیعرێکی بێ دەنگە و شیعریش وێنەیەکە بە دەنگ دەردەبڕدرێت))[1] (درایدن)یش پێی وایە وێنەی هونەری شکۆمەندی دەقی شیعرییە و لەم بارەیەوە دەڵێ: (وێنەکان لە خودی خۆیاندا شکۆمەندی و ژیانی چامە "قەسیدە"ن))[2] هەربۆیە یەکێک لە ئەرکەکانی ئەدیبی داهێنەر ئەوەیە بە خەیاڵی داهێنەرانە دەقە ئەدەبییەکەی بە وێنەی هونەری دەوڵەمەند بکات، زۆرجاریش بەتوانایی و لێهاتوویی ئەدیب بەو وێنە هونەرییانە دەرکەوێت، کە لە دەقەکەیدا بەرجەستەی کردووە، چونکە وێنەی هونەری بنەمایەکی ئیستاتیکی و ڕەگەزێکی گرنگی نەمری دەق و هۆکارێکی سەرەکی چێژ وەرگرتنە لە دەق و وا دەکات دەق بە نەمری بمێنێتەوە،

شاعیر وێنەکێشە، بەڵام نەک بە فڵچە و کەرەستەکانی وێنەکێشان، بەڵکو بە وشە، شاعیر بە وشە ((ئەوەی لە دەروونیدا پەنگی خواردۆتەوە بە هەست و سۆز و ئەندێشە و بیر و هەڵچوون و کەفوکوڵی ناخی خۆیەوە ئاوێتەی وێنە و دیمەنەکانی دەرەوە دەکات و لەگەڵ سروشت و کۆمەڵ و گەردوون و هەموو ئەو شتانەی هەستیان پێ دەکات و بە بیریا دێن و بەرچاوی دەکەوێ دەگونجێنێ و چەندین تابلۆ و وێنەی ڕەنگین و قەشەنگ و سەرنج ڕاکێش بەرهەم دێنێت و پێشکەشی خوێندەواری دەکات))[3]

دەتوانین بڵێین جوانی لایەنێکی سەرەکی ژیانی مرۆڤایەتی پێکهێناوە و یەکێکیشە لە بنەما سەرەکییەکانی دەقی ئەدەبی هونەری. بە درێژایی مێژووی مرۆڤایەتی دەقی ئەدەبی هەوڵی بەرجەستەکردن و ئەفراندنی جوانی داوە و ئەدیب ئەو بنەمایانەی لە دەقەکەیدا بەرجەستە کردووە، کە جوانی هونەریی دەقی ئەدەبی پێکدەهێنن. ڕەخنەی ئەدەبی بەگشتی و ڕەخنەی ئیستاتیکیش بەتایبەتی هەوڵی شیکردنەوە و ڕوونکردنەوەی جوانی هونەری و بنەماکانی و تایبەتمەندییەکانی و ڕاڤەکردنیان دەدات بەمەبەستی دەرخستنی جوانی دەقە ئەدەبییەکان.

---

[1] – فرانكلين د. روجرز، الشعر و الرسم، ت: مي مظفر، ط١، دار المأمون للترجمة و النشر، بغداد، ١٩٩٠، ص ٤٦

[2] – سيسل دى لويس، الصورة الشعرية، ت: احمد نصيف النابى و مالك ميرى و سلمان حسن ابراهيم، دار الرشيد للنشر، بغداد، ١٩٨٢، ص ٢٠

[3] – فازیل مەجید مەحمود، سروشت لە شیعری گۆراندا، دەزگای سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٨، ل ٢٥٦

۱-۱-۳/ مێژووی ئیستاتیکا

مێژووی جوانی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتای دروستبوونی مرۆڤ؛ مرۆڤ هەر لەو ڕۆژەی پێی ناوەتە سەر زەوی بەپێی ئاستی ڕۆشنبیری و عەقڵی خۆی خاوەنی هەستی جوانی و ڕامانی جوانی بووە و چێژی لە جوانیی بینیوە. مرۆڤ لە سەرەتادا وێنەی ساکاری بۆ شتەکانی دەورەووبەری کێشاوە، پاشان لە ئەنجامی پێشکەوتن و بەرەو پێشچوونی ئاستی ڕۆشنبیری و شارستانی وردە وردە ئەم وێنانەش گۆڕانکارییان بەسەردا هاتووە و ڕەنگی تێدا بەکارهاتووە وەک ((وێنەکانی ئەشکەوتی "لاسکۆ _Lascaux" لە فەڕەنسا و "ئاڵتامیرا _ Altamira" لە ئیسپانیا کە مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ "۱۰" دە هەزار پێش زاین))[1] لە کوردستانیش (۷۰۰۰پ.ز) حەوت هەزار ساڵ پێش زاین مرۆڤ هەستی جوانیناسی هەبووە و گرنگی بە جوانی داوە و گوڵی بۆ مەبەستی جوانکاری و ڕازاندنەوە بەکارهێناوە (د. ڕاڵف سۆلسکی _ Ralph Solecki) لە ئەشکەوتی شانەدەر پاشماوەی (۹) مرۆڤی نیاندەرتاڵی دۆزییەوە کە مێژوویان دەگەڕێتەوە بۆ (۷۰۰۰پ.ز) و ((ئەو جۆرە مرۆڤانە هەشت جۆر گوڵیان بەکارهێناوە بۆ لە گۆڕنانی مردووەکانیان و ئەو مرۆڤانە ڕاخەری گوڵینیان بۆ مردووەکانیان ڕاخستووە و بە گوڵیش دایان پۆشیون))[2] پاشانیش لە یەکەمین دەقی ئەدەبییەوە، کە دەقەکەی (دانجیری دامۆ)ی شاعیری سۆمەرییە لە (۲۹۰۰) ساڵ پێش زاین بۆ (ئینتیهاب خواژنی لیگش)ی نووسیوە؛ جوانی هونەری لە دەقی ئەدەبیدا بەرجەستەکراوە، بەڵام یەکەمین لێکۆڵینەوەکان و ڕاڤەکردنی جوانی بۆ یۆنانییە کۆنەکان دەگەڕێتەوە.

یۆنانییەکان پێشەنگی لێکۆڵینەوەی فەلسەفی جوانین. **هیراقلیتس** (۵۳۰_٤٧٠پ.ز) یەکەمین فەیلەسوفی یۆنانییە باسی جوانی کردبێت، بڕوای وایە جوانی ڕێژەییە و سیفەتێکی بابەتیی جیهانی هەستپێکراوە و پەیوەستە بە تیۆری جۆرەکانەوە. هەموو گیانلەبەرێکی سەر زەوی ڕەگەزەکەی خۆی لەلا جوانە و ڕەگەزی گیاندارێکی تری لەلا ناشرینە، بۆ ئەمەش نموونە بە مەیمون دێنێتەوە، کە جوانترین مەیمون بەلای مرۆڤەوە ناشرینە، هەروەها بڕوای وایە گونجان و هاوئاهەنگی بنەمای جوانییە، کە ئەمەش لە

[1] – محمود عبدالله الخوالدة و محمد عوض الترتوري، التربية الجمالية علم النفس الجمال، ط ۱ ، دار الشروق للنشر و التوزيع، عمان، ۲۰۰٦، ص۸۰

[2] – عومەر ڕەسوڵ، مرۆڤی نیاندەرتاڵ و گوڵ، گ. هەزارمێرد، ژ۲۳، هەولێر، ۲۰۰۳، ل٦

گەردوون و پەیوەندییە مرۆڤایەتییەکان و هەروەها لە بەرهەمی هونەریشدا دەبینین.[1] **دیموکریتس** (٤٦٠_٣٧٠پ.ز) بەهەمان شێوەی هیراقلیتس جەخت لەسەر گونجان دەکاتەوە و بڕوای وایە جوانی پێویستە لە سیستمێکی پتەودا بێت و ڕێکبوون و گونجان لەهەموو ڕوویەکەوە لەنێوان بەشەکانیدا هەبێت.[2]

سوکرات (٤٧٠_ ٣٩٩ پ.ز) فەیلەسوفێکی ئایدیاییە و مامۆستای ئەفلاتۆن بووە. سوکرات بڕوای بە جوانی باڵا "خودی جوانی" هەیە و بە بنەمای سەرەکی هەموو جوانییەکانی سەرزەمینی دادەنێت و لەم بارەیەوە دەڵێ: ((پێموایە کاتێک شتێک جوانە، تاقانە هۆی جوانییەکەی ئەوەیە کە لە "خودی جوانی"یەوە شتێکی بەرکەوتووە، بە دەربڕینێکی باشتر؛ لە خودی جوانییەوە پشکێکی وەرگرتووە))[3] سوکرات جەختی لە پەیوەندی نێوان جوانی و ڕەوشت و سوودخوازیدا کردووەتەوە و بڕوای وابووە ((ئیستاتیکا بریتییە لە جێبەجێکردنی هەموو سوودێک بۆ مرۆڤ، لێرەدا سوکرات هیچ جیاوازییەکی لەنێوان هونەرە جوانەکان و هونەرە زانستییەکان نەکردووە، چونکە جێبەجێ کردنی سوود بۆ مرۆڤ؛ بووە بە مەرجێک بۆ هەموو هونەرەکان))[4] هەروەها سوکرات بڕوای بە جوانی باڵا (جوانی یەزدانی هەیە) و لەسەروو هەموو جوانییەکی زەمینی دای دەنێت و لەم بارەیەوە دەڵێ: ((جوانی خاسییەتێک نییە بە هەزاران شتەوە بەسترابێتەوە: خەڵک .. ئەسپ، جلوبەرگ، کچ، گوڵدان. . هتد، هەموویان جوانن، بەڵام لەسەروو هەموو ئەوانەوە جوانی خۆی هەیە))[5]

سوکرات بڕوای وایە پەیوەندییەکی پتەو لەنێوان جوانی و ڕەوشتدا هەیە و هەموو ڕەوشتە بەرزەکان جوانن و بەپێچەوانەشەوە هەموو ڕەوشتە نزمەکانیش ناشرینن، ((بەلای ئەوەوە چەمکەکانی شەرەف و داوێنپاکیی و جوانی وەکو یەکن، هەروەها پێی وایە ئەوەی سوودی نەبێت ناتوانێت جوان بێت، بەم شێوەیە چەمکی جوان و چەمکی سوودمەندی پێکەوە دەبەستەوە، لەبەر ئەوە جوان بەلایەوە کارێکی نیسبییە و ئەو شتەی کەسێک سوودی لێ وەردەگرێت ڕەنگە بەلای کەسێکی ترەوە بێ

[1] – م.اوفسیانیکوف و ز.سمیرنوفا، موجز تاریخ النظریات الجمالیة،ت: باسم السقا، ط٢،دار الفارابي، بیروت، ١٩٧٩، ص١٤

[2] – محمود عبدالله الخوالدة و محمد عوض الترتوري، التربیة الجمالیة علم النفس الجمال ص٩٤

[3] – بابەک ئەحمەدی ، هەقیقەت و جوانی، ل٧٤

[4] – ئازاد عەبدولواحید کەریم ، تیۆری ئەدەب، ل٥٧ .

[5] – کەمال میراودەلی، فەلسەفەی جوانی و هونەر ئیستاتیکا، چ٢، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی قانع، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٢١

کەڵک بێت، بەپێوەری سوکرات بەلای کەسی یەکەمیانەوە جوانە و بەلای دووەمیانەوە ناشرینە))[1]

ئەفلاتون (٤٢٧_٣٤٧ پ.ز) فەیلەسوفی ناودارو گەورەی یۆنانە، قوتابی سوکرات بووە. لەپاش خۆی چەند بەرهەمێکی فەلسەفی و تیۆری بۆ بەجێ هێشتووین، ئەفلاتون لە بەرهەمەکانیدا لێکۆڵینەوە و ڕامانی جوانی هەیە و کاریگەری سوکراتی بەسەرەوەیە، لەبەرئەوەی ئەفلاتون فەیلەسوفێکی ئایدیاییە و بڕوای بە میتافیزیک هەیە، بۆیە لای ئەم جوانی ڕاستەقینە ئایدیاییە و لە جیهانی باڵادایە، سەرجەم جوانییە بەرهەستەکان ڕەنگدانەوە و لاساییکەرەوەی ئەو جوانییە باڵایەن و بۆ تێگەیشتن لە جوانیش پێویستە بگەڕێینەوە بۆ ئەم جوانییە باڵایە، لەم بارەیەوە دەڵێت:((ئەگەر لە شتە هەستییە بینراوەکاندا بە دوای جوانیدا گەڕاین ئەوا نایدۆزینەوە، لەبەرئەوەی جوانی شۆخی سەرگەردان نییە... ئەو جوانییەی پێویستە فەیلەسوف لێی بکۆڵێتەوە جوانی ڕەها "ماقوولە"، کە هیچ ناشرینییەکی تێکەڵ نابێت، ئەویش خودی جوانیی یان ئایدیای جوانییە. لێرەوە وای دادەنێت وێناکردنی ئەم جوانییە ئایدیاییە ئامانجی فەیلەسوفی لێکۆڵەری حەقیقەتە))[2]

ئەفلاتۆن بڕوای بە پلەبەندی جوانی هەیە و پێی وایە چەند جۆرێکی جوانیمان هەیە، کە لە جوانی ئاساییەوە دەست پێدەکات تا دەگاتە جوانی باڵا، کە لە جوانی باڵادا جوانی و خێر دەبن بەیەک. لای ئەفلاتۆن جوانی سێ قۆناغی هەیە کە بریتین لە: جوانی شێوەیی: واتە جوانی شێوەکان (جوانی هەستی). جوانی ڕەوشتی و عەقڵی، واتە جوانی بیرەکان کە (جوانی زانیاری) یە. جوانی ڕەها: واتە جوانی هەمیشەیی (جوانی ئایدیایی)[3]

ئەفلاتۆن بڕوای وایە جوانی هونەری جوانییەکی هەڵخەڵەتێنەر و ناڕاستەقینە و لاساییکەرەوەیە، خودی هونەر لاساییکردنەوەیە، هونەرمەند کاتێک لە هونەرەکەیدا لاسایی شتێکی جیهانی هەستپێکراو دەکاتەوە؛ ئەوا لاسایی لاساییکراوەی کردووەتەوە و بەمەش دوو هەنگاو لە ڕاستی دوور دەکەوێتەوە، بەم کارەشی ((هونەرمەند نەک

[1] – جەبار ئەحمەد حسێن، ئیستاتیکای دەقی شیعری کوردی کوردستانی عێراق(١٩٥٠ – ١٩٧٠)، چ١، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٨، ل٣٨-٣٩

[2] – أميرة حلمي مطر، فلسفة الجمال، دار القلم، القاهرة، ١٩٦٢، ص ٨٧

[3] – محمود عبدالله الخوالدة و محمد عوض الترتوري، التربية الجمالية علم النفس الجمال ص٩٦-٩٧

تـەنها لـە واقـع دوور دەكەوێتـەوە، بـەڵكو دەبێتـە كۆسـپێكیش لەڕێگـەی تێگەیشـتنی حەقیقەتی بوون، چونكە زۆرجار هونەرمەند شتی وا دەردەبڕێت كە دزێو و خراپن. بۆنموونە: هونەرمەند دیمەنی كەسێكی سەرخۆش یا تاوانكار یا هیچ و پوچێ دەكێشێ، ئەوا بەم كارەی نموونـەی مرۆڤی خراپ و ناشایستە و ڕواڵـەتی شـاز دێنێتە گۆڕێ .. هەروەها كاتێ شاعیر باسی كاری ناچیز و هەوەسبازی دەكا، ئەوا كاری خراپ دەكاتە سەر بینەران و گوێگران و بۆ ئـەم كـارە بەدانـە پاڵیـان پێوە دەنێ))[1] هەربۆیـە ڕێگا بـە هونەرمەندان نادات لە كۆمارە نموونەییەكەیدا بمێنێتەوە و شاربەدەریان دەكات.

ئەفلاتۆن وەكو فەیلەسوفێك مامەڵەی لەگەڵ هونەر و شیعردا كردووە و بڕوای وایە، كە دەبێت هونەرمەند پابەندی ڕەوشـت و بـەها باڵاكانی كۆمـەڵگا بێت و بـەدوای حەقیقەتدا بگەڕێت نەک چێژ و جوانی.

ئەرسـتۆ (٣٨٤_ ٣٢٢ پ.ز) فەیلەسـوفێكی ئایـدیایی یۆنانـە، قوتـابی ئەفلاتۆنـە و كاریگـەری مامۆسـتاكەی بەسـەرەوەیە، بـەڵام لـە هەنـدێک بیروڕاكانیـدا دەربـارەی لاسـاییكردنەوە و هونـەر و شـیعر پێچەوانـەی (ئـەفلاتۆن)ی مامۆسـتایەتی. ئەرسـتۆ یەكـەمین فەیلەسـوفە بەرهـەمێكی سـەربەخۆی لەسـەر هونـەر و شـیعر دانـاوە، كـە گرنگترین بەرهەمێتی و ناوی (پۆیەتیكا_Poetica)یە. ئەرستۆ بەرهەمـە هونەرییـەكانی سەردەمی خۆی شیدەكاتەوە و تایبەتمەندییەكانیان دیاری دەكات و كۆمـەڵێک بنـەما و یاسا بۆ داهێنانی هونەری دادەنێت. ((كتێبی "پۆیـەتیک" بـەبۆچوونی هـەموو نووسـەرانی ئەمڕۆ یەكەمین كتێب لە بارەی ڕەخنەی ئەدەبییە و بەشێوەیەكی لۆژیكیش دەبێ پشت ئەستور بە تیۆرییەكی تۆكمە لەمەڕ جوانی بێ))[2]

ئەرستۆش وەكو ئەفلاتون بڕوای وایە هونـەر و شـیعر لاساییكردنەوەن، بەڵام ئەرستۆ بە پێچەوانەی ئەفلاتۆنەوە پێی وایە لاساییكردنەوە خویـەكی زگمـاكی مرۆڤـە و مـرۆڤ چێـژی لـێ وەردەگرێـت و هونەرمەنـد لەڕێگـەی لاسـاییكرنەوەی سروشـتەوە داهێنان دەكات و جوانی دەخوڵقێنێت

لۆكریشـیۆش (٩٩ _ ٥٥ پ.ز) فەیلەسـوفێكی لاتینییـە و خـاوەنی چامـەی (لـە سروشـتی شـتەكانەوە)یە كـە یەكێكە لـە چامـە مەزنـەكانی سـەردەمی خـۆی. پێـی وایـە مرۆڤایـەتی پێویسـتییەكی زۆری بـە هونـەر هەیـە بـۆ ژیـانی خـۆی. ئـەم فەیلەسـوفە

[1] – كەمال میراودەلی، فەلسەفەی جوانی و هونەر ئیستاتیكا، ل ٢٤
[2] – بابەک ئەحمەدی، هەقیقەت و جوانی، ل ٨٠